

TÜRK TARİH ENCÜMENİ MECMUASI

Türk Tarih Encümeni tarafından neşredilir

YENİ SERİ — CİLT 1

SAYI 2 — Eylül - Teşrinisani 1929

BU SAYIDA

Ali Fuat	Rifat Sadık paşa
İsmail Hakkı	Vekayii Nakşi
Mahmut Kemal	Mehmet Ayetullah
Necibasım	Ş. Sami
Mehmet Behçet	Sinop kitabeleri
Necibasım	Türk matbaacılığı
Nahit Sırrı	Fransız seyyahları
Necibasım	Evliya Çelebi seyahatnamesi
Mehmet Fuat	Kitabiyat

İSTANBUL
LETAFET MATBAASI
1930

Şarkı karipteki fransız seyyahları hakkında bir eser

On altıncı asırda pek çok fransız tebası muhtelif sebeplerle Osmanlı imparatorluğunu ziyaret ettikleri ve bütün bu seyyahlar depdebe ve haşmet içinde yaşayan sefirlerinin delâlet ve himayesi altında her türlü tetkikata imkân buldukları halde, Fransıyanın on yedinci asırdaki vaziyeti dahiliyesi, şarkta Fransız padişahı namıyla yadedilen birinci François'ın zamanındaki mevki ve itibarı kaybettirecektir. Birinci François'ı istihlâf eden hükümdarların zamanlarındaki kanlı din ihtilâfları, Fransıyanın hariçteki şerefine dördüncü Henri gibi büyük bir kral tahta çıktıktan sonra bile eski parlaklığını vermeyecek, ve meselâ Süleyman Kanunî devrindeki sefir Aramon adeta mülûkâne bir maiyetle sultanın İran seferine iştirakeylediği halde, din harpleri Fransıyanın içini kana boyarken vatanlarını İstanbulda temsil eden elçiler çok kere parasız kalacak ve faizcilerden para tedariki için uğraşacaklardır. Diğer taraftan, Fransıyanın dahilinde ve din kisevesi altında beşeri binbir iştihâ ve ihtiras haşır ve neşir olurken, maceraperest ruhlarını uzak kıt'alarda dolaşarak avutmak isteyenler de memleketlerinden ayrılmayacaklardır. Ve binaenaleyh, bir müddet, Osmanlı imparatorluğunu teşkil eden memleketlerde fransız seyyahları görülmez olacaktır.

Bir fasıldan sonra ilk gelmeğe başlayacak olanlar da haylı mütevazı kimselerdir. On altıncı asır seyyahlarıyla bunlar arasındaki diğer bir fark ta, bu yeni seyyahların Arazii mukaddeseye karşı geçen asırdakilerin ibraz etmedikleri bir alâkai mahsusa göstermeleridir. Osmanlı imparatorluğunun ancak yolları üzerine isabet eden aksamını Kudüse giderken gören bu seyyahlar, sade Felestine bir de Mısra gitmektedirler. Bunlardan Benard isminde birinin 1600 de yaptığı bir seyahate dair 1621 de neşrettiği eser, ehli salip seferlerine ait hatıratla doludur.

Bu adamın eserinden sonra Henri Castella isminde bir manastır papasının gene 1600 de yaptığı ve 1603 de Bordoda neşredilmiş seyahatnamesi, (Le jainct Voyage de Herusalem et Mon Jinay, faiet en l'an du grand jubile 1600., parle R.P.F. Henry Castella, Fholossain, Religieusc

observantın¹⁾ yazılmıştır ki, üslûbu sade ve basit olan bu seyahatnamede bilhassa Mora kıt'asında tamamen müstakıl yaşayan bazı rumlara ait malûmat ve Adiryatik denizi sahilindeki Raguz şehrinin canlı bir tasviri dikkate şayandır.

1604 ve 1605 senelerinde icra ettiği bir seyahate ait olarak Henri dö Beauvaux ismindeki asilzadenin 1615 de Nansi şehrinde neşredeceği seyahatnamede ise, siyasi emel ve gayelerin izleri vardır. Şarkta hristiyanlığın himayesi siyasetinin ana hatlarından birini teşkil eden Fransanın bu husustaki mesaisine ait bazı şeyler söylemekte, Fransa sefirinin sultan tarafından huzura kabulü anlatılmakta, âsarı atika ve osmanlı ordu ve donanması hakkında bir takım malûmat verilmektedir.

Pariste 1615 senesinde ve muharririnin ismi bulunmayarak (Pelerin véritable de la terre Jaincte²⁾) isimli bir eser de intişar etmiştir ki, Yorga Paristeki kütüphanesi millide bunun yalnız ikinci kısmını bulmuştur. İsmi bildirmeyen bu seyyahın kanaatince Osmanlılık hristiyanlığın kudretli bir taarruzu karşısında inhilâle mahkûmdur ve Papanın âli müzaharetile Fransa kralının bu devleti ortadan kaldırmğa teşebbüs etmemesi şayanı teessüftür. İstanbullu bir manastır papasının rehberliğile seyyahın şehir hakkında hayli enteresan görüşleri de vardır. Şaraba müslümanların (Şeytan idrarı) dediklerini, yirmi sekiz yaşında, cessus ve zalim dediği padişahın adı (Ahmet) veya (Mehmet) olduğunu söylemektedir. Orduya, zabıtana, ulemaya, muhtelif içtimai tabakalara, yiyeceğe müteallik malûmatı da ihtiva eden bu eser, hıfzıssıhaya riayet hususuna ve mahkemelerde sür'atle iş görüldüğüne ve orduda inzibata dair bazı medayihî de muhtevidir.

Dördüncü bir seyyah ise Boucher isminde bir rahiptir ki. (Bouquet sacré, composé des plus belles fleurs de la Terre sainte³⁾) isimli seyahat veya haçnamesi 1620 de intişar eylemiştir. Bu seyyahın en bariz sıfatı daimî bir teheyycü şairane içinde icalei kalem eylemesidir. Ve bu keyfiyet eserinin ünvanında bile aşikâr bulunmaktadır. Haç esnasında araplardan gördüğü günagün ve mütemadi sui muameleleri anlatırken, hikâyesini birçok teşbih ve tasvirlerle tezyine bilhassa

[¹⁾ *Erbabı tarikatten pederi muhtêrem Henry Castella tarafından 1600 senesi büyük şenliklerinde yapılan Kudûs ve Cebelüssina seyahatı mukaddesesi.*

[²⁾ *Arazii mukaddesenin hakıkt hacısı.*

[³⁾ *Arzı mukaddesin en güzel çiçeklerinden mürekkep mukaddes demek.*

itina göstermiştir. Yorga, her biri başka şekilde işkenceler eden araplar elinden zavallı hacının neler çekmiş olduğuna dair bütün bir sahneyi kitabına hemen aynen aldıktan sonra, (bu şerait içinde Kudüsey gitmekte, görüldüğü gibi hakikaten kıymet var) diyerek, papastaki hayal kuvveti ve mübalağa servetile zarifane istihza ediyor.

Bu devirde Michel Baudier isminde biri de Osmanlı imparatorluğunun ilk Fransızca tarihini yazmıştır. 1617 de Pariste ve (Inventaire de l'hiatoire general des Furcz.. juoques en l'année 1617) [1] ünvanile intişar eden bu kitabından başka aynı muharrir 1624 de (Çin kralının sarayı) diye bir eser neşretmiştir ki, bunda "Türkler imparatoru, nun sarayına ait bir fasıl hayli meşhudat ve malûmatı muhtevidir. (Voyage d'orient du reverend père Philippe de la Tres Jainiete Frinité ") isimli eserde bu rahibin 1629-1630 da icra ettiği seyahatin ancak 1669 da çıkan hikâyesidir.

Bunlardan sonra ve 1630 dan itibaren yapılmış birkaç seyahatnamenin muharrirleri ise, şarka siyasi gayeler peşinde koşarak gelmişlerdir. Osmanlı imparatorluğunun kanunî Süleyman zamanından başlayan inhitatı Avrupada chli salıp ihtiraslarını yeniden canlandırmış ve dük dö Nevers isminde ve eski bizans imparatorları Paleologue'lar neslinden bir asilzade hesabına İstanbulda bir hristiyan saltanatı tesis etmek hülyaları meydana çıkmıştır, ve bu hülyanın hakikat olmasına çalışan propagandacılar Balkanları dolaşmışlardır. Bu devre içinde ve 1605 den 1610 a kadar Fransanın İstanbul sefirliğinde bulunmuş olan Jean dö Gontaut-Biron, baron dö Salignac isminde bir asilzadenin Türkiyede yazdığı mektuplar, 1889 da Pariste ve ahfadından biri tarafından bastırılmıştır. (Ambassade en Turgue³) ünvanlı bu eser o devre ait pek çok görüşleri ve malûmatı ihtiva etmekle beraber, bir seyahatname evsafını tabii haiz değildir. 1610 da Kral dördüncü Henrinin katli üzerine kederinden ölmüş olan bu sefirin Angusse ismindeki kâtibi ise sefirinin Türkiyeye gelişine ve burada bulunuşuna ait bir eser yazmış olup intişar etmemiştir. 1605 de ise, daha evvel de Atina ve İstanbula gelmiş olan François Arnaud isminde bir fransız seyyahı şarka seyahatine ait notlar yazmış ve bunlar Pariste ve 1909 da (Florilegium Vogié) isminde bir eser içinde çıkmıştır.

Bunlardan çok daha alâkabahş olan bir başka eser ise gene Salignac'ın maiyetinden biri olan Bourdier isminde ve pek av meraklısı olan biri tarafından vücade getirilmiş olup Paris kütüphanesi millisinde bulunmaktadır. Gayet mufassal olan ve Trabzona, kaskasyaya, Erzuruma, sonra Bursa "yahut daha doğrusu Yalovve,, kaplıcalarına seyahatleri

[1] 1617 senesine kadar Türklerin tarihi umumilerinin fihristi.

[2] Pek mukaddes Frinité tarikatinin muhterem pederlerinden Philippe'in şark seyahati.

[3] Türkiyede Büyükkelçilik.

hikâye eden bu eserde, „ bir heykel kadar hareketsiz „ duran padişah görülmekte ve imparatorluğun ordularına ve halkına ait pek muhtelif ve etraflı malûmat bulunmaktadır. Buradan sonra Canillac isminde bir cezvitin notları vardır ki, bunda Osmanlı askerlerinin intizamından ve rum patrikhanesinde patrik kilise eşyasını terbine sevkcek müzayekalar dan bahsedilmektedir. Bu eser, (Relations inédite des missions de la compagnie de Jésus à Constantinople dans le Levant au XVII^e siècle¹) ünvanını taşımakta olup 1864 de Pariste basılmıştır.

Fransanın İstanbul sefiriliğinde Salignac'ın selefi olan dö Breves'in sefareti hakkında 1628 de pariste bir eser çıkmıştır. (Relation des voyages de M.de Brèves tant en Grèce, Ferre sainte et Egypte, qu'aux royaumes de Funis et d'Alger²) isimli bu eserin muharriri sefirin bir hikâyesidir, ve dö Breves'in 1605 den itibaren yirmi iki sene süren sefareti anlatan eserinde, muharrir Osmanlı imparatorluğunun inkıza mahkûm olduğuna kani, bunu temin ve tesri için yollar düşünür, hristiyan tebaya isyan ettirmek, hristiyan evlâdı olan yeniçerileri elde etmek, acemleri, gürcüleri, lehlileri Osmanlı imparatorluğu aleyhine sevk etmek tariklerini anlatmaktadır, fakat, gariptir ki, bundan sonraki fasılda Fransa kralının Osmanlı imparatorluğunun müttefiki olmak sayesinde elde ettiği ticarî menafi ve katolikliğe ettiği hizmetler teşrih olunmaktadır.

Des Hayes isminde bir diplomat maiyetinde Kudüse giden bir seyyah da 1624 de fakat imzasız olarak (Voyage du Levant fait par le comman dement du roi³) ünvanile Pariste bir eser neşretmiştir. Bu seyahatnamedeki hususiyet, şark hristiyanları arasında katolik unsurunun chemmiyetini gösteren izahattır.

İstanbuldaki fransız sefiri Marcheville dö Cesy'nin bir kâtibi de hatıralarını yazmıştır ki bunda da katolik dininin şarktaki vaz'iyeti ve rum patrikinin kalvinizm mezhebini kabul etmek hakkındaki teşebbüsüne Fransız sefirinin nasıl mani olduğu hakkında malûmat vardır. Bu zat sefirin maiyetinde Kudüse gittiğini de hikâye eder. Fransız kıyafetiyle şehre dahil olarak pek ziyade hüsnü kabul gören sefir Kudüste yirmi iki gün kalmış ve bilâhara emir "Fakardin,, ile de görüşmüştür ki, bu mülâkat Fransanın Suriye ile olan münasebatının mebdaini teşkil eder. Kitap Osmanlı imparatorluğunda 80000 den fazla katolik bulunduğunu

[¹] Şarkı karipie İstanbulda 17 inci asırda cezvit cemiyeti miyonerleri hakkında intişar etmemiş malûmat.

[²] Yunanistana, arazii mukaddeseye ve Mısra olduğu gibi Tunus ve Cezair krallıklarına Mösyö dö Brèves'in seyahatlerinin hikâyesi.

[³] Kralın emrile yapılan şarkı karip seyahati.

ve bunların hristiyanlık âleminin ortasında bulunuyormuş denecek bir emniyet ve huzura malik bulunduklarını kaydetmektedir.

1630 da şarka gelen ve Fransa ticaretine büyük hizmetler ederek tâ Sonda adasına kadar giden Favernier'nin (Six voyages de Jean Baptiste Favernier, en Turquie, en Perse et aux Indes¹⁾ ünvanlı eseri de ancak 1713'de Ruende neşredilmiş ve pek büyük bir şöhret kazanmıştır. Fakat mösyö Yorga bu kitabın haddizatında büyük bir kıymeti olmadığını söylediği gibi eserin başka birine yazdırılmış olması ihtimalini de söylemektedir.

Fransanın uzun müddet Mısırdaki konsolosluğunu yapmış olan Jean Copain'nin Le bouchier de l'Europe ou la geerre sainte, contenant des avis politiques et chrétiens, qui peuvent servir de lumière aux roiset souverains de la chrétiené, pour garantir leur états des incursions destures et reprendre ceux qu'ils ont usurpés sur eux, avec une relation de voyages faits dans la Turquie, la Thèbaïde et la Barbarie²⁾ gibi mufassal acayıp ve iddialı bir ünvan taşıyan eserini, Yorga Favernier'nin maruf kitabına tercih ediyor. Fransız nazırı Souvois'ya 1665'de takdim edilmiş lâyhalarla göre tertip edilmiş olan bu eser 1680'da Siyonda neşredilmiştir. İmparatorluğun hali bu kitapta pek muzlim renklerle tersim edilmekte hele ordunun pek dü bir dereceye inmiş olduğu kaydedilmektedir. Muahharir bundan sonra yeni bir ehli salıp teşkili hakkında temenniyatta bulunuyor.

Taşralı bir asilzade olan Saboullay - Segouz'un 1633'de Pariste çıkan eseri yazı itibarile pek fakir fakat resim noktasından çok zengin olduğu gibi, Pariste 1564'de çıkan (Le voyage du sieur du Soir, contenu en plusieurs lettres écrites du Levant, avec le relation du siège de Babylone, fait en 1633 par sultan Mourat³⁾) isimli eser de 1639'daki bir seyahatin hikâyesidir. Fransız elçisinin oğlu ile dost olmak sayasında bu seyyah her tarafa hatta pek şirin ve zevkperest kelimelerle tavsif ettiği Türk kadınlarının cemiyetine de gûya sokulmuş, diğer taraftan da yunanistan taraflarında dolaşmıştır.

Moncenys'nin M. Charles Henry tarafından 1887'de Pariste neşredilen

[¹⁾ Jean-Baptiste Favernier'nin Türkiye, Acemistan ve Hindistana altı seyahati.

[²⁾ Hristiyanetin kral ve hükumdarlarına Türklerin tecavüplerinden mülklerini masun kılmak ve onların kendilerinden gasbettikleri araziye istirdat etmek üzere rehberlik edecek siyasi ve isevi ve mütaaleatla Türkiye'de, şimali Mısır ve şimali Afrikada yapılmış seyahatlerin bir hikâyesini muhtevi Avrupanın kalkını yahut cihadi mukaddes

[³⁾ 1633'de Sultan Murat tarafından yapılmış Babil muhasarasının hikâyesile beraber Siyor dü Suvarın şarkı karpiten yazılmış muhtelif mektupları ihtiva eden seyahati.

(Les voyages de Balthasar de Moncenys, documents pour l'histoire de la science avec une introduction¹⁾ ünvanile neşeredilen eseri 1646 kânunu evvelinde Türkiye'ye icra ettiği bir seyahati haki olup çok alâkabahış malûmatı muhtevidir. İspanya ile Mısırı da ziyaret etmiş olan Moncenys, İstanbul'da sokakları pek temiz bulmakta, falcılığın çok taammüm etmiş olduğunu söylemekte, esir pazarlarına karşı bilhassa teessür duymakta ve muazzam servetleri birdenbire yokeden müsadere'lere ve idamlara karşı isyan hissetmektedir. Eserde, mecnun sıfatile yadedilen İbrahim'in iki canlı tasviri mevcut olup bunun ilkinde İbrahim padişah'tır: (Hünkârı yatağında yemek yerken gördüm. Çok, iki elile birden ve oburca yiyor, el ve koliyle hareketler ederek yahut ancak işaretle konuşuyor, ayağa kalkıp gümüş bir kâseye işiyordu... Hünkâr güpegündüz, fiçılardan daha büyük ve tunçtan birçok davulların gürültüsü içinde kadınlarıyla zevketmekte idi.) Sonra, halledilince, hasekisiyle beraber bir yere kapatılıp kapısı örüldüğünü ve iki küçük çocuğunun örülmüş kapı ardında ağladıklarını ve İbrahim'in bu mahpeste mütemadiyen kendisini ısırarak başını duvarlara çarptığını yazıyor.

1664'de (Relation d'un voyage fait au Levant²⁾ ünvanlı bir kitabı çıkan genç Thévenot pek değerli bir eser bırakmıştır. 1655'de Romadan Şark'a gelen bu adam, bilhassa rumlar hakkında birçok malûmat vermekte ve sakız adasındaki kadınların hafifliklerini, oraya uğrayan her seyyah gibi tekrar etmektedir. Thévenot İstanbul'da sekiz ay kalmış, sadrazamı, şehislâmı ziyaret etmiş, her tarfata hüsnü kabul görerek sade bir iki kere çocuklar tarafından kendisine patates atılmıştır. Thévenot Avrupalıların henüz bilmedikleri kahve hakkında da malûmat vermekte, bunun müde'ye fâideli ve hazme hadim olduğunu, gece çalışmak isteyen fransız tüccarları tarafından her akşam kullanıldığını ve bazı kahvelerde çalgı bulunduğunu, kumar oynandığını hikâye etmektedir.

Thomas isimli kapûsen tarikatinden bir papasın (Etudes franciscaines) neşriyatının 29 uncu ve 31 inci cüzlerinde münteşir (Ambassadeurs de Frances et capucins français à Constantinople au XVIIe siècle, d'après le, Jurnal du P. Thomas de Paris³⁾) serlevhalı bir etüde vücut vermiş olan hatıratı ise, Fransa sefirlerinin fazla müşkül ve hapsûtarda kadar günâğün safhaları muhtevi maceralarını hikâye etmektedir. Bu rahip

[¹⁾] Balthasar dö Moncenys'nin seyahatleri, bir methalle beraber tarihi fen hakkınd vesikalar.

[²⁾] Şarkı karibe yapılmış bir seyahatin hikâyesi.

[³⁾] Parisli Thomas babanın rużnamesine nazaran İstanbul'da 17 inci asırda Fransız büyükelçi ve kapûsenleri.

İstanbul'a 1616'da gelmiş ve tâ 1671'e kadar sefaretin hizmetlerinde bulunup nihayet gene İstanbul'da ölmüştür.

Thomasın maceralarını anlattığı sefirlerden genç De la Haye'in maiyyetinde şarka gelen diğer bir papasın da 1665 den 69'a kadar Türkiyede geçen hayatının hatıraları 1925'te Priste Hubert Pernot tarafından haşiyelerle ve (Un voyage en Turquie et en Grèce du B. P. Robert de Dreusc, aumônier de l'ambassadeur de France (1665-1669) ¹) ünvanile basılmıştır. Bunda köprülü Mehmet paşanın fransız sefirine ettiği muameleler anlatılmakta, padişah avcu Mehmedin huzuruna çıkmak üzere Edirneye ve Tisalyaya icra edilen seyahatler hikâye edilmekte, hünkârın maiyyetinde 20,000 kişi ile yaptığı av büyük bir sadakat ve canlılıkla tasvir edilmektedir.

(Nouvelles relations du Levant²) ünvanlı eseri 1667'de Pariste intişar eden Toulet Türkiyede İranda ve daha ötedeki memleketlerde dokuz sene dolaşmış ve bu seyahate Seyyit ağa isminde bir acemle İsfahanda ticaret eden bir fransız tüccarının tavsiyeleri üzerine girişmiştir. (Türklerin şeytan kadar sevilmedikleri) Venedikten başlayarak ve Dalmaçyayı geçerek ve Ragüzde karnaval mevsiminde bulunarak ilerleyen seyyah, Osmanlı imparatorluğunda yayan veya atla gezecek ve türk kıyafetine gerek İbrahim bey namı altında dolaşacaktır. Saraybosnadan geçtikten ve Bulgaristanı geçerken bulgar kızlarını pek nazik, fransız kadınlarına adetâ müsavi bulduktan sonra, fransız sefirinin oğlunun mahpus bulunduğu Edirnedan geçerek İstanbul'a gelir. İstanbul'u birkaç satır içinde çok canlı tarif eden seyyah, padişahı ve (bir canavara mahsus silâh gibi dudaklarından dışarı uzanan iki dişyle) kendisine korkunç görünen sadrazam köprülüzade Mehmet paşayı görür.

Seyahat hatıraları 1664'de ailesi tarafından neşredilen Quiclet de Ragüzü, Bosnasarayı ve Edirneyi geçerek İstanbul'a gelmiştir. Türkçeye vukufu sayesinde her tarafa girip çıkan bu adamın hatıraları alâkabahış ve ölümü esrarenizdir. Filvaki güya bir takım esrarı haber vermek cürmünden dolayı sefaretin duvarından aşağıya atılarak ölmüştür.

Jacques-Paul Babin isminde bir farnsız papası da 1655'de Yunanistanı ziyaret ettiği gibi, İstanbul'a ve İzmir'e gelmiş ve İzmir'den gönderdiği yol tahassüsleri 1674'de Liyonda basılmıştır. Comte de Laborde'un 1854'de Pariste basılan (15 inci 16 ıncı ve 17 inci asırlarda Atina) ünvanlı eserinde mevzuubahsolan bu yazı, Atinada Démêtrê Beninzeles(Vênizêlos) isminde hir adamın bu cehli zulüm yuvasında birkaç çocuğa ders verdiğini anlatmaktadır.

[¹] Fransız sefaretinin rahibi muhterem peder Robert dö Drecux'nun Tûrkiye ve Yunanistana bir seyahati.

[²] Şarkı Karip hakkında yeni izahat.

(Athènes ancienne et moderne¹⁾ hakkındaki notları Pariste 1675 te ve (Lacedemone ancienne et nouvelle²⁾ hakkındaki notları da 1676 da gene Pariste basılmış olan Guilletière biraz vusati hayal sahibi olmakla beraber, türk idaresi altındaki Yunanistanı hayli sülhetle canlandırmış ve (avdechî) dediği avcu sultan Mehmedin Tisalyada Nahani isminde bir köylü kıızıyla macerasını kaydetmiştir. Osmanlı imparatorlarının hristiyan dinini kabul ederek Bizans saltanatını ihya etmeleri de bu seyahatname mede tasavvur olunmaktadır.

Birkaç sene sonra da Yacob İpon isminde bir Liyonlu, kendi de bir seyahatname neşrecek olan bir ingilizle beraber Yunanistan ve İstanbul'a gelecek ve (Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676³⁾ ünvanlı bir seyahatname neşredecektir. Bu seyahatin gayesi ilmi tetkiktir, ve İstanbul'a gelinildiği zaman Köprülü Mehmet paşa ölmüş ve Fazıl Ahmet paşa sadaret makamını ihraz etmiştir. İstanbul'dan adalar sahili tarikiyle dönerken adalarda ve Morada yeni tetkikler icra ederek halk arasında konuşulan rumcanın da bir lügatini vücude getirip eserine zeylolarak koymuştur ki, dikkate layık bir sai mahsulüdür.

Bundan sonra Fransa sefiri Nointel'in etrafında toplanan tetkik ve seyahat mahsulleri mevzuubahs edilebilir. Seleflerinden pek farklı olarak ciddi bir nüfuz ve tesir kazanan ve faaliyet gösteren bu sefir Fransasın siyasi menfaatlerini müdafaada büyük bir kudret gösterdiği gibi bizzat büyük seyahatler icra etmiş ve uzak eslafından Aramon gibi kendi etrafında da toplanan bir seyyah zümresi sayesinde her tarafta birçok tetkikat yapmaya muvaffak olmuştur.

1672 den itibaren cevclana başlayan bu seyyahların ilki, sefaret kâtibi olan Antoine Yalland'dır ve 1670 den 1673 e kadar yaşadığı İstanbul'da (Bin bir gece) masallarını tercümeyle muvaffak olmuştur. Bundan sonra, dördüncü Mehmedin sefaretle Fransaya gönderdiği Süleyman ağa hakkında yapılan merasimi tertip etmiş olan D'Arvieux gelir. Bu D'Arvieux bir tüccardır ve Türkiye'ye Fransa devleti tarafından gönderilmiştir. Daha 1662 de Şama gitmiş ve orada vali iken Fazıl Ahmet paşayı tanımış olan seyyah, İstanbul ve Edirnenin çok güzel tasvirlerini yapmış, Lehistanla harp esnasındaki türk ordusunu iyi anlatmış ve dördüncü Mehmetle sadrazamı Fazıl Ahmet paşayı canlı bir surette yaşatmıştır. Mehmet otuz sekiz yaşındadır. ve birdenbire yeni-

[¹] *Yeni ve eski Atina.*

[²] *Yeni ve eski Lasedemonya.*

[³] *1675 ve 1676 senelerinde yapılmış İtalya, Dalmaçya, Yunanistan ve Şark Karip seyahati.*

çerilerinin, sipahilerinin kalabalık ve gûnagûn eshabı vazifeden mürekkep maiyyetinin ortasında mora benzer sarı renkte pek iri ve adeta kafadan dışarı uğrayacak gözleri, açık renk ve iki taraflı sakaliyle görünür. (Köprülü Ahmet paşa babası kadar büyük bir siyasedir. fakat babasının malik olmadığı hasaile. bir nezaket duygusuna ve medeniyet ihtiyaçlarına maliktir. Az ve oldukça yavaş konuşmaktadır. Halim olmakla beraber bir sadrazama yakışan bir ciddiyet ve vakarı vardır.)

Dö Nointel'in Delacroix ismindeki bir kâtibi de şark hakkında hesapsız yazılar bırakmıştır. Lehistana karşı hareket eden türk ordularıyla beraber Balkanları Dobruca ve Buğdanı dolaştığını, rum kilisesiyle diğer kiliselerin ahvalını anlatmış, türk bahriyesinin vaziyetini tetkik etmiştir.

Bundan başka, Pariste 1684 de basılmış ve iki ciltlik (Memoires du sieur de la Croix. cy-devant secretaire de l'ambassade de Constantinople, contenant diverses relations très curieuses de l'empire Othoman¹) eserinde, kilisenin en büyük evladı ve şarkta hristiyanlığın hamisi sıfatıyla Fransa Kralı 14 üncü Luis'nin Osmanlı gururunu tedip etmesi noktainazarı müdafaa edilmiş, Adalar denizinin açık olduğu ve bütün Suriye sahilinin daha mahfuz bir halde bulunmadığı boğazları ancak akıntıların muhafaza ettiğini anlatmıştır. Delacroix sefir dö Nointel'in 1671 de Edirneye icra ettiği seyahati de hikâye eder. Köprülü Mehmet paşa henüz berhayattır ve kendisini orada beklemektedir. Vezirin yüzü kırmızı, çiçek bozuğu, adeta korkunc ve siyah bir sakalla çemberlidir. Sefiri huzuruna kabul eden padişah ise mütemadiyen dolaşarak İstanbulla gelmemektedir.

Pariste 1678 de ve üzerinde muharrir ismi bulunmadan neşredilen (Miroir de l'Empire ottoman ou l'état présent de la cour et de la milice de grand seigneur²) ünvanlı bir eser, maruf olmamakla beraber şark hakkında yazılmış âsârın en kıymetlilerinden biridir. Beş buçuk sene hünkârın iradelerine esir olarak şarkta yaşadığını ve bir kerre bizzat elinden hediye almak şerefine mazhar olduğunu söyleyen bu adamı. Mösyö Yorga dinini değiştirip islâm olduğundan utanarak ismini yazmağa cesaret edememiş saymaktadır.

1680de Pariste (Relation nouvelle d'un voyage a Constantinple³) ünvanile intişar eden esere, siyasi bir mevkii olmayan Grelot isminde bir zat tarafından kral 14üncü Louis'ye ithaf edilmiştir, ve bunda şark ve bilhassa

[¹] İstanbulda Fransız büyükelçiliğinin sabık kâtibi Siör dö la Croix'nun Osmanlı imparatorluğu ahvaline ait pek alâkabalık malûmatı muhtevî hatıraları.

[²] Mir'atı saltanatı Osmaniye yahut büyük hünkârın sarayının ve ordusunun hali hazırı.

[³] Bir İstanbul seyahatinin yeni tasviri.

İstanbul hakkında kıymetli malûmat vardır. Grelot, Fransada elçi Mustafa ağanın maiyyetinde bir sene kaldıktan sonra vatanına avdet eden bir Türk olduğunu gûya iddia ve kabul ettirmiş ve halk içinde pek çok çalışmır. Fransız kralının kilere nispetle padişahların saray ve bahçelerini pek mütevazı bulur; Babialiye gelince, kırlar ortasındaki manastır ve hatta çiftlik binalarına benzemektedir.

Sefir olan dö Guilleragues ve Girardin'nin Pariste 1687 de basılan (Ambassades de M. le comte de Guilleragues et de M.de Girardin auprès du grand Seigneur¹⁾ ünvanlı ve biraz yabıs ifadeli eserde bazı siyasi vak'alarından ve ezcümle kapitülasyon müzakerelerinden bahs olunmaktadır. (Voyages en France, en Italie, en Allemagne, à Malte et en Turquie²⁾ ünvanlı seyahatnamesi iki cilt olarak 1669 da Lahede intişar eden Du Mont'un eserinde de şarka ait bir hayli malûmat ve bu meydana yeni Fransa sefiri Châteauneuf'un huzura kabulüne ait bir sahne vardır.

Ve bütün bu seyyahların eserlerinden, türk tabiiyeti altında bulunan hristiyanların hiçte bedbaht olmadıkları, zulüm altında ezilmedikleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan ordunun inzibat ve intizamı haledar değildir. Zikredilen seyyahlardan Galland, askerlerinin önünde padişahın bir geçişini tasvir ederken, fransız askerleri müstesna avrupanın hiç bir yerinde bu derece mükemmel ve muntazam bir orduya tesadüf edilemeyeceğini yazıyor. Hiç mütaassip olmamakla beraber, halk camilerine ve ibadetlerine fevkalâde hürmetkâr ve yabancılara pek nüvazışkârdır.

Mamafih ve Girit harbindeki muvaffakiyata rağmen, bu muazzam imparatorluğun kuvayı müdafaası gayri kâfi görülmektedir. Sulh çok sevilmekte, harbe gitmek arzu olunmamaktadır. Hatta 1619 da, İstanbulu Korsan kazaklara karşı müdafa için fransızlar ve tüccarla da yardım etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ve keyfiyet, Osmanlı imparatorluğu ile edilen ticari münasebetler sebebiyle bu devletle doskluk arzusunu idame etmekle beraber, bazı kafalarda ehli salıp tasavvurları beslenilmek te, bir zamanlar dük dö Nevers'in Bizans imparatorluğunu tahayyül edenler bulunduğu gibi, Toskana büyük dukasiyle Malta şövalyeleri tarafından Akdeniz sahillerinde korsan teşkilâtı vücade getirmekte ve bilâhara Fransız bahriyesine girecek birçok fransız asilzadeleri bu teşkilâta iştirâk etmektedirler.

*
* *

Dördüncü konfransta anlatılan 18 inci asrın başlangıcında şark hakkında çıkmış resimli eserlerin en mükemmeli intişar edecektir. Fakat

[¹⁾ Büyük padişah nezdinde Kont dö Guilleragues ile Mösyö dö Girardin'in sefirlikleri.

[²⁾ Fransa, İtalya, Almanya, Malta ve Türkiyede seyahatler.

bu eser bir fransız kaleminden çıkmış olmayıp Corneille le Bruyn isminde bir Felemenkli tarafından 1700-1702 de telif edilerek Lebrun isminde biri tarafından fransızcaya nakledilmiştir. (Voyage au Levant, c'est à dire dans les principaux endroits de l'Asie mineure, dans les isles Chio, de Rhodes, de Chypre, etc., de même que dans les plus considérables villes d'Egyte, de Syrie et de la Ferre sainte¹⁾ ünvanını taşıyan bu eserde pek güzel ve seyyahın refakatinde götürdüğü biri filaman ve biri italyan iki ressam tarafından yapılmış resimler vardır.

Bu asırdaki ilk fransız seyyahları bir takım resmî vazifelerle, eski madalya ve paraları aramak ve kitabeler hakkında malûmat toplamak üzere gönderilmişlerdir. Bunların ilkleri Paul Lucas olup (Voyage du sieur Paul Lucas au Levant²⁾ ünvanlı seyahatnamesi 1704de Ruende çıkmıştır. Eser, 1688 ilâ 1696ya ait bir seyahati hâkidir. Lucas İstanbulda bir rum kadınının evinde oturmuş ve orada tamdığı bir genç adamın sözüne kanıp kendisini Bizansta saltanat süren Paleologue'lar neslinden diye Parise götürerek İstanbul tahtına bir davacı yetiştirmeye kalmıştır. 14 üncü Louis'nin son zamanlarında şarkta tetkikata memur edilen Lucas yeni kral 15 inci Louis sabi olduğu için eserini niyabet mevkinde bulunan zata takdim ediyor. Âsarı atika aramak vazifesiyle yenişehire kadar giden seyyah, yollar Moraya giden türk askeriyile kapalı olduğu için daha ilerleyemiyor. Âsarı atika tetkikati noktasından Lucas'ın eseri uzun müddet mütahassıslarca büyük bir ehemmiyetle telâkki edilmiştir. İçinde bulunduğu devir hakkında kaydettiği şeyler, köylerde rum kadınlarının seyyahlarla beraber şarap içmeğe davet ettikleri, ve her yahudi sarrafının dünyanın en hilekâr bazirgânları oldukları kabilinden müşahedelerdir. Tabip sıfatıyla İstanbulda padişahın hemşiresine hizmet etmiş ve 1703 den itibaren Osmanlı imparatorluğunun tarihini yazmış olan Lucas'ın eseri arkeoloji malûmatı itibariyle gayet ehemmiyeti haizdir

Pitton dö Fournesfort'un (Relation d'un voyage du Levant³⁾ ünvanlı eseri 1717de Pariste çıkmıştır. Bu zat refakatinde bir doktor ve bir ressamla beraber Fransız hükûmeti tarafından gönderilmiş ve kralla akademinin koleksiyonlarını zenginletecek eserler toplamak üzere Giritte ve öteki adalarda dolaşmıştır. Eseri bizatihi pek kıymetli değil, fakat buna mukabil La Motraye'in eseri cidden alâkabahş malûmatı muhtevidir. Bu zat İngiltereli birçok zevatın nakti muavenetleriyle Tüakkiye gelmiş ve fransadan 27 sene uzak yaşamıştır. (Voyage du sieur A.de la Motraye en

[¹⁾ Şarkı Karibe, yani Küçük Asyanın başlıca mahallerine, Sakız, Rodos, Kıbrıs ve sair adalarla Mısırın, Suriyenin ve Arzı mukaddesin en mühim şehrilerine seyahat.

[²⁾ Siyör Paul Lucas'ın şarkı Karibe seyahati.

[³⁾ Bir Şarkı Karip seyahatinin hikâyesi.

Europe, Asie et Afriquer) ünvanını taşıyan eseri 1727de Lahede basılmıştır. 18 inci asır iptidasında Türkiyeye gelmiş olan bu zat 1714de halâ şarkta bulunmakta, Bendere giderek İsveçin mültecî kralı 12inci Charle'i ziyaret etmekte; etrafındaki adamlarından hakkında birçok malûmat aldığı kral memleketine gitmek üzere balkanları geçerken de maiyyetinde seyahat etmektedir. Bir fransız saatcinin yamağı şeklinde girmiş olduğu sarayı hümayunla Valde sultanın Aynalı sarayı hakkında da bir takım malûmat veriyor. İzmitte de giderek sakit Macar kralı Tököly'yi ziyaret eder. Zevcesine nishetle azıkmekte isede, bu kral gene sarhoşluktan ölecektir

Parise Çelebi Mehmet efendinin Osmanlı sefiri olarak izamı tarihlerinde (Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyage de l'ambassadeur de la Porte ottomane et du séjour à la cour de France¹⁾) ünvanı altında ve 1721 de Pariste intişar eden bir eser, muharriri meçhul kalmış olmakla beraber fevkalâde alâkabalış malûmatı muhtevî bulunmakta, İstanbul abidat ve mebanisi hakkında birçok yeni şeyler söylenmekte, yedikule hapishaneleri hakkında da bazı tafsilât vermektedir. Hiç zındana benzemeyen bu mahbeslerde mahbuslar surların içinde dolaşmak serbestisine maliktirler, ve bunlar meyânında olan iki kralzade gayet güzel odalara ve her biri dörder uşaga sahip bulunmaktadırlar. Beyazıt meydanının önünde marifetlerini gösteren pehlivanları ve türlü dükkân ve cami dolduran ehaliyle tekmiil istanbul, bu kitapta gösterilmekte ve bilhassa padişahı zaman sultan Ahmedin şahsı ve sarayı pek çok tefsilât ile tasvir edilmektedir.

Hemen aynı tarihte, 1722 de, biraz şair ve biraz geveze Pellegrin isminde bir zat bir kasabasına konsolos olarak gittiği Mora hakkında ve Marsilyada, (Relation du voyage du sieur de Pellegrin dans le royaume de la Morée ou recueil historique de ce qui s'est passé de plus remarquable dans ce royaume depuis la conquête que les turcs en ont fait sur les Vénitiens²⁾) ünvanlı bir eser neşrretmiştir.

Dö la Haye, dö Chateauf, dö Dêsalleurs'ün raporlarını ihtiva eden (Memoires historiques sur l'ambassade de France³⁾) ünvanlı eseri Ch. Schœfer tarafından 1894 de Pariste neşredilen dö Bonnac'ın sefaretî zamanında, akademi azasından rahip Sevin Türkiyeye gelecek ve huzuruna kabul edildiği sadrazamı atının heybeti itibarile Manşın meşhur kahramanına yani Donkşiota benzetecektir. Sevin Aristoya perestiş eden Sait

[¹⁾] *Babîâli Osmanî sefirinin seyahatinin ve Fransa sarayında ikametinin hikâyesiyle beraber İstanbul şehrinin yeni tarifi.*

[²⁾] *Siyör de Pellegrinin Mora Krallığındaki seyahatinin hikâyesi yahut Türklerin bu krallığı Venediklilerden zaptetmelerinden beri geçen şeylerin hulâsai tarihîyesi.*

[³⁾] *Fransız büyükelçiliği hakkında hatıratı tarihiye.*

efendi ve Fonseca isminde bir müsevi rahibin yardımıyla bazı yazma eserleri, fakat bunlara belli etmeden aşırmağa çalışır. Kendi gibi papas olan Bignon ile beraber türk kütüphanelerinin esrarına ilk defa olarak nufuza muvaffak olmuş bu kütüphanelerde yedi ciltlik bir Habeshistan, aynı büyüklükte bir mısır tarihi, daha birçok âsar ve vesaik görmüştür. Bazı yazma eserler dördüncü Muradın emriyle yakılmış, bazıları prens Constantin Maurocordato'nun eline geçmiştir. Kütüphanesi krali için 600 yazına eserle memleketine dönen Sevin Timurlengin silâhiyle emrine rani etmiş olduğu milletlere ait vesikaların Buharada mahfuz bulunduklarını söylemektedir. Kendisi rum patrikinden de pek kıymetli vesikalar almıştır. Mamafih Sevin İstanbul ve Türkiye'yi hiç sevmeyerek dünyadaki memleketlerin en kötüsü olarak tavsif etmekte, padişahın menfur, kadınların sakil olduklarını anlatmakta, ve şehre girişlerini hikâye ettiği Efgan sefirlerinin sağ ve sakallarının karmakarışık olduğunu söylemektedir^[1].

Sevin'in arkadaşı olan rahip Fourmont, eski paralar toplamak üzere 1729 ve 1730 da şarkta bulunmuşsa da eser yazmamış, fakat kralın şark lisanları ve bilhassa arapça için tercemanı olan yeğeni, Parise 1755 de (*Description historique et géographique des plaines d'Héliopolis et de Memphis*)^[2] ünvanlı bir eser yazmıştır.

Bu iki zatın kendisine seyahatnamelerini gönderdikleri kont dö Caylusda sefir kont dö Bonnac'la beraber 1716 da İstanbula gelmiş lakin seyahatnamesi tab'edilmemiştir.

(Bir şarkı karip seyahatinin mahrem ve alâkabahş hatırat ve sergüzeşleri^[3] ünvanlı eseri 1732de Liyejde neşredilen Dö Saumery ise, Alman imparatorluğunun Felemekte bir teb'asıdır. Osmanlı imparatorluğu dahiliede üç sene geçirmiş ve bu imparatorluğun inkişafını 1715 den itibaren takibetmek istemiştir. Çiçekler bayramı, lâlâ âkşamları, küçük Belgradın güzellikleri ve kâathane vadisi hakkında birçok malûmat vermekte, sefir sıfatıyla Parise gönderilen Çelebi Mehmet efendinin Versay kanalının bir planıyla, oğlu Saidin ise içki aşkile görüştüğü kadın lardan alınmış bir hastalıkla döndüklerini anlatmakta, sultanın oğlunun Fransaya gitmesi mevzuubahş olduğunu söylemektedir. Kendisinin, 1715 ile 1723 arasında imparatorluğun tarihi hakkında iki cildi daha vardır.

[1] *Lettres sur Constantinople de M. l'abbé Sevin, de l'Académie Royal des inscriptions et belles-lettres, écrites pendant son séjour dans cette ville, au comte de Baylus* (Kitabeler ve edebiyat encümeni danış kralisi âzasından rahip Möşyö Sevin tarafından, işbu şehirde esnayı ikametinde Kont dö Baylus'e yazdığı İstanbul mektupları).

[2] *Heliopolis ve Memphis ovalarının tarihi ve coğrafi tarifi.*

[3] *Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage au Levant.*

Dö Saumery âlimlik iddialarına girişerek eski abideler hakkında malûmat fûrûşluğa kalkışmamakla beraber, hayatı ruşmerre hakkında pek şayanı dikkat veya acaip menakip hikâye ediyor; 500 yaşında denilen bir ermeni prensinden, uğradığı mahut Sakız adasındaki kadınların güzelliği ve hafifliklerinden ve hepsinin frenk hastalığına müptelâ olduklarından İstanbulda oturup Macar tahtını dava eden prens Rakoezy'yi arayarak onu fakirane ve derbeder kıyafette, belinin kemerine kadar inen büyük sakaliyle gördüğünden, sarayın kuyumcusu olan Bossonet isminde bir fransızla ahablığından ve 1721de padişahın üç şehzadesi sünnet edilirken 20,000 yeniçeri ile ehaliden bir cemmi gafirin hazır bulunarak bunlara azim miktarda ihsan verildiğinden, Felemenk sefiri Collyer'in rum bir kadın alıp israflarından harap olduğundan ve evinde pek hoş saatler geçirdiğinden, Lehistan sefirinin gelişile Gürgistan kraliçesinin şerefine yapılan merasimden bahsediyor. Eserinin dördüncü cildi çıkmamıştır.

(Nouveau voyage fait au Levantès années 1731 et 1732, contenant les description d'Alger, Tunis, Turquie, Tripoly de Barbarie, Alexandrie en Egypte, Terre sainte, Costantinople, etc¹) ünvanlı eser 1742de Paris'te basılmış ve Tollot isminde bir seyyah tarafından yazılmıştır. Eserin mukaddimesinde, muharrir bahsettiği yerleri reyelayn gördüğünü haber vermekte, oturdukları yerde kitap karıştırarak seyahatnameler uyduzan bazı kimseleri iğnelemektedir. Tollot İstanbulda Patrona Halil ihtilâlinin son safhasına yetişmiş, günde otuz âsinin asıldıklarını görmüştür. Mısırdı, Suriyeyi, Kudüsü, Kıbrısı, Radosu ve Sisamı ziyaret eden ve İzmirde faransızların nakadar serbest bir hayat geçirdiklerini, sayfiyelere malik olduklarını ve canlarının her istediği zaman ava gittiklerini yazan Tollot, kendisine refakat ettiği Rus sefiri Chatscherbatov'un İstanbulda girişini anlatmakta, ve bu münasebetle hassa askerlerinin eda ve kıyafetlerinde askerane hiç bir şey bulunmadığını ve üzerlerinde pilâv kaşıkları taşıdıklarını söylemektedir. Padişahı zaman birinci Mahmudu ise şu satırlarla tasvir ediyor: „Sultanın kıyafetinde ihtışamlı bir şey yoktu. Sade sarık muhteşemdi ve tuğunda incilerle küçük elmaslar ve ufak bir ceviz büyüklüğünde ve fevkalâde güzel bir pırlanta vardı. Sarığın üzerinde bir de ardında birer elmas daha mevcuttu. Kılıcının kapzesi ve başharem ağası tarafından taşınılan bütün silâhları altın ve elmasla müzeyyendi. Kendisi esmer, çok çiçek bozuğu, gözleri gayet güzel, burnu kemerli, yüzü yuvarlak olmaktan ziyade beyzidir. Onu ancak attı gördü-

[¹] Cezairin, tunusun, türkiyenin, Garptarablusunun, Mısır İskenderiyesinin, Arazii mukaddesinin, İstanbulun ve sairinin tarifatını ihtiva etmek üsere 1731 ve 1732 senesinde Şarkı Karibe yapılmış yeni seyahat.

güm için kat'i surette tayin edemezsem de, boyu bana kısaca görünmüdü,"

Liyonda 1766da neşredilen (Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, d l'Afrique et même des Indes Orientales¹⁾ ünvanlı eseri yazan Jean Claude Flachet kendisini (şarkı karip müessesatiyle Senşamon fabrikayı kralisinin müdiri ve Liyon fûnun edebiyat ve sanayi akademiasının âzası) diye takdim ve iki ciltlik eserini nuzzardan birine ithaf etmektedir. Hem tüccar, hem fûnunu ulûma meraklı hem de muhteri' olan bu zat, makinalı bebekler yaptığı için haremi hümayunu dolduran kadınların pek hoş ve eğlenceli saatler geçirmelerini temin etmiş, kızlar ağasının da teveccühünü kazanmıştır. Kitabı, pek lüzumsuz ilim tasallüfleri arasında gayet şayanı dikkat malûmatı muhtevidir. Flachet ilk önce Vasatı avrupa ve Macaristandan geçmiş sonra Eflaka gelmiştir. Orada Beylik eden Costantin Maurocordato, babası da cedit de âlim olan bir filozoftur, ve Bizans imparatorlarının debdebelerini andıran bir ihtişam içinde yaşamakla beraber, vaziyeti hakikatte çok çürük ve tehlikelidir. Şu kadar ki, bu adamı büyük bir devletin başında bulunda bulunda bir büyük Petro olabilecek kabiliyete maliktir. İstanbula Flachet büyük bir sabırsızlık içinde varır. Haylı zaman kalacak ve şehrin hayatına çok alâka gösterecektir. İlk lâle âlemlerini Avrupaya anlatan odur. Çırağan sarayındaki nihaysiz tenevvulara malik lâleri hayal gibi aydınlatan binlerce ışığın manzarasını tasvir ederken, eseri kralın bir nazırına ithaf edilmiş olduğı halde kral 14 üncü Luis'nin Versayda yaptırdığı âlemlerin bile daha güzel olmadığını söylemeğe cür'et eder. Kitabında, Sultan Mahmudun vefatına tesadüf eden 1754 senesi içindeki Türkiye hakkında çok değerli malûmat mevcuttur. Kendisi saray hanımlarını bir kere Beyoğlundaki evinde misafir etmiş, Beşiktaşta, Topkapıda, Ağabahçesinde yapılan yeni sarayların mimarı ile içli dışlı olmuş, ve 1756da Fransaya dönerken beraberinde birkaç ehli san'at götürmüştür.

Şayanı dikkat diğer bir seyyah da Guys'tur. Bu, Liyonlu bir doktor dur, ve şarka bir yol arkadaşıyla beraber gelir. Zaten ailesi şarkla ticaret ettikleri ve kaynatasıyla başka bir hısımlı da burada öldükleri için, şarkın yabancısı da sayılmaz. 1771de pariste basılan (Voyage bittéraire dans la Grèce, ou betteres sur les grecs anciens et modernes, avec un parallele de beurs moeurs²⁾ ünvanlı eseri fevkalâde lâtif bir üslûpta yazılmış

[¹⁾ Bir kısım Avrupanın, Asyanın, Afrikanın ve hatta Şarkı Hindistanın ticaret ve sanayii hakkında mülâhazalar.

[²⁾ Yunanistanda seyahati edebiye yahut eski ve yeni Rumlar hakkında ahlâklarının bir mukayesesini muhtevi mektuplar.

olup, eski yunanistan halkını anlayabilmek için yeni rumları tanımak lâzım olduğu noktalarını müdafaa etmektedir. Marsilya akademiasında âza olan Guys hem türkçe hemde rumcaya âşina olduğu için, bir çok halk şarkıları toplamış ve şark. folkloru hakkında garbe pek çok malûmat vermiştir.

Paristeki akademyada âza olup cemiyet içinde büyük bir şöhret kazanmış olan Choiseul - Gouffier'nin ilk kısmı 1782de ikinci kısım ancak 1849da basılan (Voyage Pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce, dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie Mineure¹⁾) ünvanlı eseri ise, şüslüp ve tarzı tahkiye itibarile hiç hoş olmamakla beraber oldukça şayanı dikkattir.

İstanbulda bir fransız-arap matbaası tesis ve Viguier'nin (türk dilinin unsurları) ünvanlı eserini basan, İstanbulda uzun müddet Fransa büyükelçiliği eden hatta mazul kaldıktan sonra da bir müddet ikamette devam eden bu adamın eserinde, büyük bir meftuniyet beslediği Yunan medeniyetine âit pek çok malûmat vardır.

Pariste 1800de (Voyage de la Propontide²⁾) isminde bir eseri intişar eden Le Cevalier bir rahip ve âsarı atika ile müteveğğildir. Buğdan prensine kâtip olup 1788 deki rus-türk harbinde kaybolan bu adamın eserinde zamanı atika ait malûmat yanında İstanbuldaki türk abidelerine halkın tarzı hayatına, payitahtın müdafaa kuvvetlerine, rum kiliselerine müteallik malûmat ta mevcuttur.

Guys ve 18inci asır sonlarındaki filozof ve siyasî seyyahlar arasında ikisinin hususi birer ehemmiyetleri vardır. Bunların biri olan Charles dö Peyssonnel'in tarihi tevellüdü 1727 ve İstanbulda avukatlığa başlaması da tabii bir eseri sehiv olarak - 1735 olarak gösterilerek 1790 tekrar İstanbula gelip aynı tarihte öldüğü yazılan bu zat hakiki bir âlim olup kırımında, sonra Girit ve İzmirde Fransız konsolosluğu yapmıştır. Girit adasının da bir tarihini yazmış olan Peyssonnel, kırıma dair fevkalâde kıymetli malûmat vermektedir. O tarihte fransızlarla münasebette bulunan kırımhlılar, biraz zarurî bir mahiyette olmak üzere ruslarla da münasebette bulunmaktadırlar. Rusya istiklallerini arzu ettiğini ilk önce kuvvetle ilân ettiği halde, bilâhara Kırımı Osmanlı imparatorluğundan ayırdıktan sonra, büyük Katerina bütün ekâbırı sarhoş ettiği bir mecliste bu istiklâlden vaz geçmeğe kendilerini razı etmiştir. Peyssonnel'in Kırım hakkındaki eseri ilk önce kâtibi tarafından çalınarak gizlice basılmış ve bilâhara, İzmirde Girit adasının ticaretleri hakkında melfuf iki raporla beraber (Observations sur le commerce de la Mer Noire et des pays qui la bordent, auxquelles on a joint deux mémoires sur le com-

[¹⁾ Osmanlı imparatorluğunda, Yunanistanda, Troatta, Cezairi Bahri sefitle ve Küçük Asya sahillerinde hoş bir seyahat.

[²⁾ Marmara seyahati.

merce de Smyrne et de l'isle de Candie) ünvanile 1787de gene Felemenkte intişar etmiştir. 1755 senesinden itibaren Kırım hanları nezdinde konsolosluk eden Peyssonnel, oralarda yapılabilecek ticaret işleri hakkında birçok fikirler serdetmekte, aynı zamanda Buğdan, Eflak ve Bulgaristandan bahsetmektedir. 1755 de kralın nazırlarına takdim ettiği (Küçük Tataristanın mülki siyasi ve askeri vaziyeti hakkındaki rapor) ile itmam ettiği bu mevzuu hiç bir avrupalı bu derecede ciddiyet, vukuf ve salahiyetle tetkik etmemiştir.

Osmanlı imparatorluğunun aynı tarihteki hali hakkında pek ziyade vukuf sahibi olan diğer bir ecnebi ise Fott'tur ki aslen fransız olmayıp macar tahtına hak iddia eden Rakorzy'nin maiyyetinden birinin oğlu Yani macardır, fakat Fransada terbiye edilmiş, fransız zihnietini almıştır. İlk önce karadenizin şimalindeki türkler içinde bulunmuştur. (Observations sur les turcs et les tatars') eserinde kırımı uzun uzadıya anlatır. Sonra Buğdanla Eflaktan geçer ve imparatorluğun geçirdiği inhitatın bir eseri olarak bu yerleri Osmanlı tabiiyeti altında bulunmaktan çok düşgün bir halde bulur. İstanbulda üçüncü sultan Selim padişaktır ve orduda icra edeceği islâhat sayesinde rusları mağlup edeceğini ummaktadır. Bu, meşhur fransız kumandanı Vauban'ın türkeğe nakledildiği devirdir. ve Fott orduda birçok islâhat icrasına muvaffak olmuş ve şark hakkındaki eseri ise üç kere basılarak birkaç lisana da nakledilmiştir. Fott eserinde türklerin, rumların, ermeni ve yahudilerin âleminde müstakil bir yerli ecnebi ve fener rumları cemiyeti de tasvir etmiştir. Bir gece Fenerde eski Buğdan Beyi Jean Callimachi'nin evinde kaldığını anlatırken, kendisi için hazırlanan yataktaki yastığın yüzüne de ertesi sabah resmi kalacak kadar işlemeli olduğunu ve keyfiyetin uyku uyuyabilmesine mümaniat ettiğini hikâye eder.

Hauterive'nin seyahatnamesine gelince, bu 1877 de coğrafya mecmuasında ve Türkiye ile Rumanya tarihine gayet vukufu olan Ubicini tarafından neşredilmiştir. Bilâhara Fransada mühim bir şahsiyet olacak olan bu Hauterive, bir Buğdan prensine kâtip sıfatıyla girmiş ve Bükreşe kadar meşhudatını kaydetmiştir. Bulgaristan tarihiyle Bükreşe kadar giderken, yollarda Tahtakurularının hattâ daha iğrenç hayvanların hücumlarına uğradığını anlatarak sade rasgeldiği dilberlerin hüsünleriyle zahmetlerini unutan bu genç kâtibin eseri, türk hakimiyetinin lehine kaydedilecek pek çok malûmatla doludur. Hauterive Rumanyadaki hristiyanların ne İstanbulun ne de İstanbulun gönderdiği Beylerin zulûmleri altında inlemediğini, her tarafta köylülerin tavuk, kaz, at ve öküz, kuzu

[1] Türkler ve Tatarlar hakkında mülâhazalar.

ve keçi, kedi ve köpek besleyebildiklerini görmüş, hiçbir tarafta sefalet manzalarına şahit olmamıştır.

Buna mukabil Buğdan prensinin kâtibi olan Carra, kısa ve iddialı ünvanı (*Histoire de la Moldavie et de la Valachie*¹) olan ve 1777 de Yaşta münteşir eserinde, Hauterive'in sözlerine tamamen zıd iddialar yürütmüştür.

Salaberry isminde ve aynı zamanda (Osmanlı imparatorluğunun tarihi) ünvanlı bir eser yazmış olan zat bir de (*Voyage en Turquie*²) neşretmiştir ki, bunda bilhassa Avusturya işgali altındaki Eflak tasvir edilmektedir. Fakat rumen ırkını en büyük bir kudretle tasvir eden eser, Hauterive'in (*Moldavie en 1785*³) isimli kitabıdır ki bu eser 20 sene evvel Rumanya akademyası tarafından neşredilmiştir. Mukaddimesinde, Eflakla Buğdanın ancak 1859 da ve Couza beyin intihabı ile husule gelen ittifadından mutlaka vukua gelecek bir şey olarak bahseden Hauterive: (Aynı derter, aynı felâketler, aynı tarih eflaklılarla buğdanlıları maddi ve manevî bir müsabeheti mutlakaya sevk etmiştir.) diyor.

18 inci asrın kısmı ahirindeki bu seyahatnameleri daha evvelkilerden temyiz eden bir hususiyet te, bu evvelkilerin ancak rumlardan bahsettikleri ve ancak sakız kadınlarının güzellikleriyle lutfkârlıklarını anlattıkları halde, artık yeni seyyahların dairei rüyatlerinin mesela Mem lekete'yni de ihata eden bir gençlik almış olmasıdır. Fakat hepsi de Türkün ahlakındaki ciddiyet ve salabeti tastik ve senada müttefiktirler. Mesela, la Motraye, müşterilerinin borçlarından fazla para vermeleri üzerine dükkâncıların oturdukları uzak mahallelere kadar giderek fazla vermiş oldukları bu paraları kendilerine iade ettiklerini yazmaktadır. Beyoğlunda hristiyan memleketterinde gibi yaşamakta, karnaval esnasında maske takılmakta, içki içmek, şarkı söylemek velhasıl istediğini yapmak serbest bulunmakta, hattâ hademelere küçük bir bahşış mukabilinde Ayasofyayı ziyaret bile kabil bulunmaktadır. İmparatorluğun uğradığı felâketlere ve birçok eyaletlerini kaybetmiş olmasına rağmen, aynı ihtişam berdevamdır. Şu kadar ki, 1715 den itibaren orduda çapulculuk hükümrandır. Sultanlar yazma kitaplar ortasında veya hülyalar içinde yaşarken, gittikçe kuvvetten düşen ordularla ruslar gittikçe kolay cenkleşmekte, hristiyan unsurlar artık hürriyet sevdası ile imparatorluğun hayatı umumiyesine iştirak etmedikleri için hey'eti ictimaiyeye yeni kanlar karışmamakta, vezir Rağıp paşanın ve Sultan Selimin gay-

[¹] *Buğdan ve Efla* > tarihi.

[²] *Türkiyede seyahat.*

[³] *1785 te Buğdan.*

retlerine rağmen, uyuşukluğun ve ahlak fesadının önü alınamamaktadır. Yahudilerle ermeniler iktisadi hayata hakim bulunmakta, rumlar ise Bizansın ihyasını temine çalışmaktadırlar.

*
**

19uncu asırdaki şark seyyahlarının miktarı o kadar çoktur ki bunların kâffesini birer birer saymak ve seyahatlerinin tam bir hülâsasını yapmak imkânı yoktur. Ancak şu var ki, bu asır içinde Osmanlı imparatorluğunun hududu değişerek, şark kelimesiyle hatıra gelen mesafe tebeddül edip ufalacaktır. 16ıncı, 17 ve hattâ 18 inci asırda şark denince hatırlanan mefhum, Türkiye, Yunanistan, Memleketeyn, Sırp ve Bulgar eyaletlerini ihtiva eden bir küldür. Halbu ki, 19uncu asırda husule gelen vakayı bu Türkiye imparatorluğunun hudutlarını değiştirerek, eskiden şark seyahati sayılan bazı seyahatlara aynı sıfatı vermek imkânı kalmayacaktır. 1821den itibaren Yunanistan tamamen müstakildir ve Memleketeynle Sırbistan istiklâlâ doğru gittikçe yürümektedirler, ve artık şark seyyahları Osmanlı imparatorluğuna tabi kalmış olan yerleri görmeğe gelenlerdir. Bu sözleri söyledikten sonra, Mösyö Yorga doğrudan doğruya Osmanlı imparatorluğuna tabi bulunan memleketlerin de mahiyetlerinin değişmiş olduğunu ve ikinci Mahmudun Yeniçerileri pek kanlı bir tarzda ortadan kaldırmasiyle başlayan teceddü' hareketlerinin Mustafa Reşit, Âli, Fuat ve Mithat paşaların gayretleriyle deyam ettiğini söylüyor. Mamafih, Mösyö Yorga bu hareketlerin sathî olduğunu ve bilhassa Anadolu'da şark ruhunun âmakına nüfuz edemediğini söylerken, pek kabili itiraz bazı mütalealara girişiyor ki, bu etüde siyasî hem de bugünün siyasetiyle alakadar bir mahiyet vermemek arzusu bizi bunlara mukabeleden menetmektedir.

Mösyö Yorga icmal eylediğimiz mülâhazaları teşrih ve Yunanistanla Memleketeyni gezen seyyahlardan ve eserlerden bahsetmeyeceğini beyan ettikten sonra, asıl imparatorluğu ziyaret eden seyyahları ve eserlerini tetkika başlıyor. Artık Fransada İhtilâli kebir başlamıştır. İlk zamanlarda bu ihtilâlî müdafaa ve şarkta da aynı gayelerin terviç ve kabulüne hizmet edecek adamlar gelmemiş, bir müddet sonra ise Osmalı imparatorluğunun bir cüz'ü olan Mısırın Bonapart tarafından işgali vukubulmuştur. Hakikatte bu işgalin hâzı İngiliz tasavvuratına karşı bir ihtiyat teşkil ettiği Fransızlarca söylenmiş ve işin pek ilerisine Türkler tarafından da gidilmemişken, bilâhara ve İngiltere ile Fransanın tahrikâtıyla Fransızlar karşı pek fena muamelelerde bulunulmuştur.

Olivier, 19uncu asır seyyahları içinde en kıymetli bir seyahatname bırakanlardan ilk safa geçirecek olanlardandır. (Voyage dans l'Empire

Ottoman, l'Egypte et la Perse¹⁾ ünvanını taşıyan bu eseri Olivier hükûmetin emriyle ve cumhuriyetin ilk 6 senesi içinde vücade getirmiştir. Olivier 1793de İstanbula geldiği zaman Fransanın müfuzunu adetâ sıfıra inmiş bulur. Cumhuriyetin mümessili olan Sémonville'in yerine Descorches isminde biri getirilmiş, sonra bu adam da Bosnada Fravnik şehrine götürülüp hapsedilerek yerine tercüman Fonton gelmiştir. Fonton da istifa zaruretinde kalınca, fransız hukukunu müdafaa tüccar vekillerine kalmış ve cumhuriyet bayrağı sade Türk zabıtasının değil Avusturya sefaretininin de tecavüzlerine uğramağa başlamıştır. İnkılâp alâmetlerini taşıyarak Fransızlar sokaklarda gezemez olmuşlardır. Olivier belki bu hislerin tesiri altında olarak. Türkleri cahil, mağrur ve mütaassıp bulmakta, Rumlar içinse neş'eli, zeki ve mahir demektedir.

Felix de Beaujour'un yazdığı iki esere gelince, bunlar Olivier'nin kitabından daha alâkabahşır. Kendisi 1790a doğru yaptığı bir seyahatin mahsulü olarak 1800de (*Fableau du commerce de la Grèce*)²⁾ diye bir eser vücade getirmiş ve gene 1800de (*Voyage militaire dans l'empire Ottoman*)³⁾ diye bir kitap yazmıştır. Beaujour imparatorluğun tek mil hüdutlarını ziyaret etmiştir. Arnavutlukta Tepedelenli Ali paşa nezdinde bir çok fransız zabıtları bulunduğunu, Vidinde Pazvan oğlunun hüküm sürdüğünü, İstanbula tophane ve askeri mekteplerinin fransızlar elinde bulunduğunu anlatır, ve kendisinin gizli bir vazife ile tadviz edilerek şarka gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Beaujour'un eserinde sade hüdutların mevcut tahkimatı değil fakat bu hüdutların Tuna, Perut ve Dniyestere kadar tahkimi hakkında birçok mütaalealar mevcuttur.

Castellan isminde diğer bir seyyahın 1808-1811 arasında neşrettiği (*Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople, faisant suite aux Lettres sur la Morée*)⁴⁾ ünvanlı esere gelince, bu resimleri itibarile gayetle şayanı dikkat fakat yazı itibarile hayale biraz fazla iltifatkârdır.

1805de (*Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman*)⁵⁾ ünvanlı bir seyahatname neşreden F. C. H. L. Pouqueville ise bir doktordur. Mısır işgalinden sonra Mısır fûnun ve sanayi komisyonu âzası sıfatıyla yola çıktığı halde

[¹⁾] Osmanlı imparatorluğunda, Mısır ve Acemistanda seyahat.

[²⁾] Yunanistan ticaretinin tasviri.

[³⁾] Osmanlı imparatorluğunda askeri seyahat.

[⁴⁾] Mora mektuplarını takip etmek üzere Yunanistan, Hellespont ve İstanbul hakkında mektuplar.

[⁵⁾] Moraya, İstanbula, Arnavutluğa ve Osmanlı imparatorluğunun daha birçok kısımlarına seyahat.

Mora sahillerine çıkmak mecburiyetinde kalmış, Navarende tevkif edilerek dahilde Frapoliçaya sevk edilmiş, ve doktor oluşu kendisinin seyahatlerde bulunmasına, hattâ haremlere girmesine imkân bırakmıştır. Pouqueville Arnavutlar hakkında pek kıymetli malûmat vermiş ve Yunanistanda yavaş yavaş rum dostluğu peyda etmiştir. İstanbuldan bahsederken, hapishanelerde 1800 fransızın telef olduğunu söyler. Eserin bu yerinde padişahı pek namuslu bir adam olarak tasvir ettikten sonra, dö Fott tarafından tesis edilmiş mektebin talebesi olup Marsilyaya, Liyona, Parise giden, Afrikaya geçen, İstanbulda bir görüldükten sonra vasatı Avrupayı ve İtalyayı gezen ve 1782ye kadar Rusyada kalıp vatanına tamamen dönünceye kadar iki kere daha Fransaya gelen İshak beyden de bahsetmektedir. Pouqueville'in ilk eseri fevkalâde rağbet gördüğünden bunun devamı istenmiş ve 1826 da Pariste intişar eden (Voyage de la Grèce¹) i yazmış ve bunu yazmak için tekrar balkanlara, lâkin bu sefer resmi bir vazife ile Tepedelinlinin nezlinde Fransa konsolosu olarak gelmiş ve Ali paşanın idamile bu vazifenin lağvına kadar Yanyada kalmıştır. Pouqueville'in altı büyük cilt tutan eserleri Balkanlar hakkında çok kıymetli malûmat ihtiva etmektedir.

Hemen aynı 1817 senesinde Fransıyanın topçu zabitlerinden ve Babıâli nezlindeki sefareti zabitlerinden Pertusier tarafından yazılıp Dréat isminde bir ressamın resimleriyle neşredilen (Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore²) ünvanlı eserde de istihfaf edilmeyecek malûmat vardır.

Üçüncü Selimin mimarı ve hemşiresi Hatçe sultanın ressamı olan Melling'in 1819 da Pariste basılan (Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore³) eserinde de birçok resimler varsa da Dupré isminde bir ressam tarafından vücade getirilen (Voyage à Athènes et à Constantinople ou collection de portraits, vues et costumes grecs et Ottomans par Louis Dupré, élève de David⁴) isimli eserindeki resimler letafet ve kıymetce daha ilerde olduğu gibi eser yazısı itibariyle de oldukça enteresandır.

Şarkı 1816 ve 1817 de ziyaret etmiş olan Firmin Didot'nun (Notes d'un voyage fait dans le Levant⁵) ünvanlı eseri de pek nefis bir şekilde

[¹] Yunanistan seyahati.

[²] İstanbulda ve Boğaziçi sahillerinde hoş tenezzühler.

[³] İstanbul ile Boğaziçi sahilinin hoş seyahati.

[⁴] Atina ile İstanbulda seyahat yahut David'in şakirdi Louis Dupré tarafından rum ve Osmanlı portre, manzara ve kostümlerinin koleksiyonu.

[⁵] Şarkı Karipte yapılmış bir seyahatin notları.

matbu olup bilhassa yunanistandan; kont dö Forbin'nin 1819 da Pariste basılan (Voyage dans le Levant en 1817 et 1818¹) ünvanlı eseri ise bilbassa Asyadan bahistir.

Eski bir orta elçi olan Vikont dö Marcellus ise Pariste 1839 da basılan (Souvenirs de l'Orient²) ünvanlı seyahatnamesinde kendisine Venüs dö Milo heykelini bulmak şerefini veren Adalar denizinin adalarıyle meşgul olup avdetinde geçtiği Bulgaristanla Eflaka da birkaç sözle temas etmektedir.

Chateaubriand'nın 1806 da çıkan (Itinéraire de Paris à Jérusalem³) ünvanlı meşhur seyahatnamesi Pouqueville'in eserlerinin ilkinden sonra intişar etmiştir. Edebî kıymeti fevkalâde büyük olan bu eserle, o nazirsis nasir, şark hakkında pek çok şey söylemiş ve öğretmiş değildir.

Lamartine'nin (Voyage en Orient⁴) ünvanını taşıyan ve daha çok sonra yapılmış bir seyahati anlatan eseri ise çok daha kıymetli görüşleri ve malûmatı muhtevidir.

Michaud'nun ehli salip tarihindeki bazı noksanları itmam için şarka gönderilen Poujoulat, 1830 da çıkan (Lettres d'Orient) da büyük bir şey getirmemiş fakat Buchon 1843 de Pariste basılan (La Grèce Continentale et la Morée, voyages, séjour et études historiques en 1840 et 1841⁵) ünvanlı eserinde Yunanistanda kurunu vustanın müddeti devamınca fransız tesirlerini anlatması itibariyle pek ziyade mühim olup bu tetkik sahasının en kıymetli mahsüllerinden biridir.

İstanbulda doktorluk eden Brayer'in 1843 de Pariste basılmış olan (Voyage en Bulgarie⁶) ünvanlı eseri türkler hakkında pek samimi senaları ihtiva etmekte, İstanbul tarifi ise bu mevzuda yazılmış sahifelerin en güzelleri meyanında bulunmaktadır. Aynı 1843 tarihinde Blanqui tarafından yapılan bir seyahat hikâyesi, Miloch Obrenovitch'in idaresi altındaki Sırbistanı pek canlı bir surette yaşatmakta, bilâhara İstanbulu da tasvir etmektedir.

Gerard dö Nerval'in seyahatnamesi doğrudan doğruya üslûp itibariyle haizi kıymetse de hakikatle hemen hiç bir münasebete malik değildir. Lâkin Theophile Gautier,nin (Constantinople⁷) ünvanlı eseri rengi ve şiiri

[¹] 1817 1818 de Şarkı Karibe seyahat.

[²] Şark hatıraları.

[³] Paristen Kudûse rehberi tarih.

[⁴] Şarkta seyahat.

[⁵] Asıl Yunanistanla Mora; 1840 ile 1841de seyahat, ikamet ve tetkikatı tarihiye.

[⁶] Bulgaristanda seyahat.

[⁷] İstanbul.

ile nefis olduğu gibi verdiği malûmat itibariyle de kıymettardır.

Doktor Fêlix Magnard'ın 1855 de Pariste neşrettiği (Impressions de voyage¹) ünvanlı eserinde o tarihteki hayatı mahalliye hakkında bir çok görüş eserleri ve tetkik mahsulleri vardır...

Gittikce kısa bir surette olmak üzere yaptığı eser tahlillerine, Mösyö Yorga bu kitapla hitam veriyor. Birkaç sene evvel Suriyeyi ziyaret eden Fransız akademisi âzasından romancı ve püblisist Henri Bordeaux ise aynı mevzua dair (Revue des deux mondes) mecmuasiyle neşrederek bilâhara iki cilt halinde çıkardığı uzun bir etütte şarka gelen fransız seyyahlarını baştanbaşa ve en yenilerine kadar tetkik etmişti. Aynı mevzu, Bordeaux'nun tatlı ve temiz kaleminde daha güzelleşmiş olmakla beraber, Mösyö Yorga'nın bu beş konferansı çok derin bir tetkik ve etebbuun usaresidir, ve lisanımızda da bu tarz etüdlerin yapılması pek ziyade temenniye layıktır.

NAHİT SIRRI

[¹] *Seyahat tahassüsleri.*